

KALANDOZÁS

D. MOLNÁR ISTVÁN

A lengyel kultúra alkotói mint a rendszerváltozás előkészítői

 magyar érdeklődők 1990 óta hiteles forrásból anyanyelvünkön is könnyen sokat megtudhatnak az 1956 utáni Lengyelországról, hiszen olvashatják Andrzej Paczkowskiéknak az 1939-et követő történéseket ismertető munkáját, Szokolay Katalinnak a lengyeliség múltját a kezdetektől először 1989-ig, majd a harmadik kiadásban már 2005-ig áttekintő összefoglalását, Tischler Jánosnak a lengyel és magyar közelmúltat összevető könyvét és Kovács Istvánnak a XX. századi lengyel históriát érdekesítően, de tudományos igénytelenséggel tárgyaló művét. Az első három történész munkája mindenekelőtt a politikával, társadalommal és kevésbé részletesen a gazdasággal foglalkozik, míg az irodalmat kitűnően ismerő Kovács István nagyobb teret szentel a lengyel kultúra létrehozóinak. Az angol Norman Davies Lengyelország történetét tárgyaló könyvének ugyancsak van már magyar fordítása.

Az említettekénél újabb Kapronczay Károly történész Út a lengyel rendszerváltozáshoz című tanulmánya (*Valóság*, 2007/1). A téma egyre alaposabb hazai megismertetésének szükségességét jól érzékelő szerző, utalva a párhuzamos és eltérő magyarországi jelenségekre is, lényeglátóan szakaszolva áttekinti Lengyelország 1944–1989 közötti politika- és társadalomtörténetét. Tanulmányában nagy súlyt helyez a magyarság forradalmát előkészítő 1956-os poznaíni munkásfelkelésre és a varsói októberi békés változásokra. Még inkább meghatározó jelentőséget tulajdonít a Szolidaritás tömegszervezet 1980-as megszületésének. Ez ugyanis, bár 1981 decemberében a hatalom a szocialista diktatúra kíméletlen eszközeivel illegálisba kényszerítette, a föld alatt tovább létezett. Irányítója lett annak a folyamatnak, amelyet – jobb híján – a lengyeleknél is rendszerváltozásnak neveznek. Tegyük hozzá, a terjedelmi korlátok miatt érvelés nélkül: a Visztula mentén több joggal, mint nálunk.

Kapronczay egy fontos eseményt, az 1967–1968-ban történeteket nem említi – nyilván azért, mert ennek kezdete a kultúra szférájában keresendő. Ekkor, éppen három évtizeddel ezelőtt szállt szembe először tömegesen és hosszabb időn át, tüntetések és sztrájkok formájában a lengyel értelmiség mint ellenzék a szocialistának nevezett kommunista vezetéssel és rendőrségével. És az utóbbiak ekkor, a diktatúra legkeményebb eszközeivel léptek fel először tömegekkel szemben a megtorlás eszközeivel.

Ez a tény indította e sorok papírra vetőjét mint egykor Lengyelországban tanult, majd kétszer is évekig ott dolgozó polonistát, irodalom- és művelődéstörténészt annak vázlatos áttekintésére, mekkora szerepet játszottak a lengyel kultúra formálói a „létező szocializmus” lebontásában, mondhatni, a direkt politizálásban. Többnyire nem

egyének, hanem csoportok, kollektívák politikai jelentőségű tevékenységére figyelünk, csak a legfontosabbnak vélt cselekvésformákat említve. Egyes alkotók, publicisták, tudósok neve gyakran ismétlődik írásunkban. Egyrészt mert a Lengyelország és szellemi élete terén tájékozott magyarok számára sokat mondanak, másrészt mert e nevek többszöri előfordulása mutatja viselőik meghatározó művészi vagy tudományos és egyszerűs mind közéleti, politikai súlyát. Fő forrásunk Marta Fik kulturális krónikája, amely a lengyel szellemi élet 1944–1981 közötti eseményeit regisztrálja, valamint Jakub Karpińskinak a különböző fontos lengyelországi történéseket, az 1944–1988 közötti évek „portréit” ismertető könyve.

Hozzá szeretnénk járulni ahhoz, hogy a magyar olvasó összevesse az általunk vázoltakat azzal, amit a mi alkotó értelmiségünk tett vagy tehetett volna a „szocializmus” diktatúrájának gyengítéséért és megszüntetéséért, hiszen amit akkor cselekedtek vagy – inkább – cselekedhettek volna, rányomja bélyegét a magyar társadalom közelmúltjára és jelenére.

A kezdeteket, mint említettük, 1956-ban kell keresnünk. A lengyelországi diktatúra elleni első komoly támadást furcsa módon maga a politikai vezetés ekkor intézte azal, hogy elkészíttette és terjesztette az első ottani illegális kiadványt, az eredeti orosz szót használva, *szamizdatot*. Edward Ochab, a Lengyel Egyesült Munkáspárt, a marxista állampárt első titkára elrendelte: Nyikita Hruscsovnak, a szovjet kommunisták vezérének pártkongresszusukon a sztálinizmust elítélő, egy ideig a nagyobb nyilvánosság elől eltitkolt beszámolóját háromezer számozott példányban küldjék el a lengyel pártvezetőknek. A számozásra ügyelő varsói párttitkárnak köszönhetően – mint Kovács István megjegyzi – az anyagi hasznukra is gondoló nyomdászok jóvoltából – több mint tizenötezer példány lett.

Az 1956-ban végbement viszonylagos demokratizálódás, a kultúra szabadabbá válása nem tartott sokáig, igaz, így is tovább, mint a „béketábor” más országaiban. A rövid ideig a lengyel népesség többsége által kedvelt Władysław Gomułka pártfőtitkárhoz az újságíró szövetség már 1957 augusztusában tiltakozó levelet intézett a cenzúra szaporodó beavatkozásai és egyes kulturális folyóiratok szerkesztőségének megváltoztatása miatt. Októberben a hatalom megszüntette az 1947 óta létező, a sztálinizmus felszámolásáért és a demokratizálódásért küzdő, rendkívül népszerű *Po prostu* (*Egyszerűen*) című hetilapot. Varsóban több helyen tüntetők tiltakoztak, akik közül a rendőrség sokakat megvert. Ez ügyben egyetemista küldöttség is járt a pártvezérnél – hiába.

1958 júniusában Nagy Imre és társai kivégzése hatására egyéni tiltakozást jegeztek fel: a régi radikális baloldali nézeteinek köszönhetően a kultúrpolitika által favorizált kitűnő költő, Julian Przyboś kilépett az állampártból. 1955 és 1962 között működött néhány nagyvárosban a legkülönbözőbb témákban politikai jellegű vitákat szervező Görbe Kör Klub. Benne 1958 novemberében a szocializmust építő államot különösen veszélyeztető „bűnöket” vitatták meg. Élesen bírálták a kis büntető törvénykönyvet Hanna Skarżyńska-Rewska bebörtönzése okán, aki a lengyel emigránsok Párizsban megjelenő kulturális folyóiratának számaint terjesztette hazájában.

[*Kalandozás*]

A következő év októberében a klub tiltakozó akciót rendezett, mert betiltottak egy háború előtti és alatti radikális jobboldali pártról szóló előadást. Emiatt eltávolították a klub vezetőit. A Gomulka-féle vezetés ismeretében természetesnek mondható, hogy végül a klubot is betiltották. Egyik utolsó előadását 1962 januárjában Paweł Jasienica történész-író tartotta. (Magyarul *Elmélkedés a polgárháborúról* című, a XVIII. század végi franciaországi eseményekről és egyszersmind az erőszak és ideológia egymást igazoló összekapcsolódásáról, a forradalom eltorzulásából kialakuló államról szóló könyve olvasható.)

A rendszer elleni értelmiségi akciók száma és ereje 1964-ben nőtt meg. Először az újságírók szövetségének varsói szervezetében tartott vitán tiltakoztak a cenzúra beavatkozásai ellen. Márciusban megszületett a *34-ek levele* – az alkotói közösségeknek az állami kultúrpolitikával szembeni első szervezett fellépése. Címzettje a miniszterelnök Józef Cyrankiewicz volt.

A levélben neves írók és tudósok tiltakoztak a kritikához való jog, a szabad viták lehetetlenné tétele és a hiteles tájékoztatás hiánya miatt. Csak a magyarul külön kötetben megismerhető alkotókat említjük: Maria Dąbrowska, Anna Kowalska, Jerzy Andrzejewski, Jan Parandowski, Stanisław Dygat, Adam Ważyk, Melchior Wańkowicz és a már említett Paweł Jasienica írók, valamint olyan nemzetközi hírnű tudósok, mint Leopold Infeld fizikus (Einstein munkatársa), Tadeusz Kotarbiński és Władysław Tatarkiewicz filozófusok, Jan Szczepański szociológus, Jan Kott irodalomtörténész, Aleksander Gieysztor történész. (Egy kivétellel még az 1989-es *Akadémiai kislexikonban* is címszökeént szerepelnek.)

1965 márciusában a Varsói Tudományegyetem fiatal oktatói, Jacek Kuroń és Karol Modzelewski nyílt levelet intéztek intézményük azon tanáraihoz és hallgatóihoz, akik az állampárt és a szocialista ifjúsági szövetség tagjai voltak. (Az 1970-es évek közepétől az értelmiségi ellenzék vezeterei, a rendszerváltozás után fontos politikusai voltak, Modzelewski pedig történészprofesszor lett.) A levélben elemezték a gazdasági és társadalmi válságot, a munkásdemokrácia megszűnését, az elburjánzó bürokráciát. Programjukban munkástanácsok önkormányzatainak létrehozása, többpártrendszer, gazdasági, politikai és társadalmi reformok szerepeltek, amelyeket „a munkásosztálynak kell végrehajtania”. Teljes szabadságot követeltek a sajtóban, a tudományos munkában és a kultúrában, a közigazgatást pedig demokratikus szervezetek állandó ellenőrzése alá kívánták helyezni. (A levél következménye szerzőik börtönbüntetése lett.) Decemberben – és ezt már egy folyamat kezdetének is tekinthetjük – egyértelműen kulturális rendezvényen, írószövetségi küldöttek krakkói tanácskozásán kibontakozott vita keltett nagy politikai hullámokat. Antoni Słonimski, az idős baloldali költő bírálta a varsói *Kultura* című hetilap írásainak egyoldalúságát, amire pályatársa, Bohdan Czeszko, akit nyelvünkre is fordítottak, így reagált: „Słonimski kolléga rossz néven veszi tőlünk, kommunistáktól, hogy megnyilatkozásaink [...] nincsenek teljes ellentétben a párt irányvonalával”.

1966 elején már rendszerellenes antikommunista politikai szervezet is létezett Łódźban, a második legnépesebb városban és Varsóban. Nyáron, a kereszténység felvétele 1000. évfordulójának egyházi záróünnepségét követően utcai tüntetésekre

került sor, amelyeket a rendőrség szétvert. Nem meglepő tehát, hogy a szellem emberei juttatták nyilvánosan kifejezésre elégedetlenségüket, követelve – látszatra vagy egyelőre csak – a szocializmuson belüli nagyobb demokráciát. Az 1956-ban történtek 10. évfordulóján a Varsói Tudományegyetem történelmi karának szocialista ifjúsági szervezete gyűlést tartott, amelyen Leszek Kołakowski, a későbbi Európa-hírű, magyarul is olvasható filozófus elmondta: még mindig az abszurdnak tűnő doktrína uralkodik, amely szerint a szocializmus természetéhez tartozik, hogy nincsenek politikai szabadságjogok, nem lehetséges a kritika, így a politikai szabadságjogok követelése egyszersmind a kapitalizmus visszatérésének követelését jelenti. A gyűlésen elfogadott határozat a különböző nézetek kifejezésének lehetővé tételét igényli. Kérték Kuroń és társa szabadon bocsátását is. A gyűlés miatt Kołakowskit és egy kollégáját kizárták a pártból. Ez ellen novemberben 19 párttag író fogalmazott meg tiltakozó levelet. Aláírói között volt, hogy ismét csak a nyelvünkre fordított szerzőket említsük, Jacek Bocheński, Marian Brandys, Tadeusz Konwicki, Igor Newerly, Julian Strykowski és Wiktor Woroszyński, a *Magyarországi napló*, 1956 szerzője, valamint Kazimierz és Marian Brandys. Newerly, Strykowski, Woroszyński és Szymborska, a későbbi Nobel-díjas költő kilépett a pártból, Bocheńskit és Konwickit pedig kizárták.

1967 februárjában a Varsói Tudományegyetem 1036 hallgatója és 150 oktatója levelet írt az intézmény rektorának, amelyben tiltakoztak a különböző vitákban részt vevő Adam Michnik egyetemista fegyelmi felelősségre vonása ellen. (Michnik és néhány társa hallgatói jogait felfüggesztették. Az értelmiségi ellenzék későbbi vezéralakjának egy esszékötete magyarul is hozzáférhető.) Az év méreteit és következményeit tekintve – mint írásunk elején említettük – nagy súlyú, tömegeket megmozgató eseménye volt a romantikus Adam Mickiewicz *Ősök* (az első magyar fordításban *Az ősök*) című, az 1830-as évek első felében keletkezett nemzeti drámájának novemberi bemutatása a fővárosi Nemzeti Színházban. A műben, amely olyan jelentőségű a lengyel nemzeti tudatban, mint nálunk Katona József *Bánk bánja*, meghatározó szerepe van a főhős és társai oroszországi száműzetésének, illetve az őket ért megtorlásnak, amelyek oka Lengyelországnak már a XVIII. század végén elveszett függetlenségéért folytatott küzdelmük.

Egyes kritikák közlését a cenzúra megtiltotta, 1968. január 3-án pedig elrendelték az előadások szüneteltetését. A 30-ai utolsó nyilvános előadáson a nézők kétszázzal többen voltak, mint az ülőhelyek száma. A szöveg több helyét Lengyelország jelenére, a szovjet–lengyel viszonyra vonatkoztatták, ami sűrű közbekiabálásokban fejeződött ki. Utána egyetemisták menete indult a közeli Mickiewicz-szoborhoz. Csak a dráma műsoron tartását követelték, ám a rendőrség öt tüntetőt „a közrend megzavarása” címen őrizetbe vett, majd őket pénzbüntetésre ítélték.

Februárban a Varsói Tudományegyetem öt hallgatója és tanára levélben kérte az országgyűlést az *Ősök* betiltásának feloldására. Ugyanezt akarták elérni színházi rendezők és színészek – köztük a rendező Kazimierz Dejmek – az állampárt Központi Bizottságánál. Hogy mennyire a kultúrán túlmutató ügyről volt szó, bizonyítja a II. világháború óta emigrációban élő író, Marian Hemar satírikus verse:

[*Kalandozás*]

„Aztán Gomulka úr beszélt / Bizalmas köréhez: / Ez a Mickiewicz... a nép váte-sze... / Sok csalódást okozott nekünk / Hogy ő meghalt én nem tudtam / Ha él-ne hát már ülne / Nincs más kiút, nincs megoldás / ELKOBOZNI MINDEN-FÉLE ŐSÖKET”. Az írószövetség varsói szervezetének rendkívüli ülésén Antoni Słonimski az '56-os enyhüléstől való eltávolodásról beszélve élesen támadta a cen-zúrát. Üdvözölte „a Csehszlovákiából érkező örömteli híreket”, azt kívánva, hogy a demokratikus vívmányok ne degenerálódjanak olyan gyorsan, mint Lengyelor-szában. „Olyan szégyenletes helyzetbe kerültünk, amelyben a világ egész dráma-irodalma Aiszkhülosztól Shakespeare-en át Brechtig és Ionescóiig a Népi Lengyel-országgra tett utalások gyűjteményévé vált” – jelentette ki Kołakowski. 240 aláíró határozatban tiltakozott a hatalomnak a szellemi alkotómunkába való egyre erősö-dő beavatkozása ellen, amely a nemzeti kultúrát fenyegeti.

Március 1-én Krakkó főterén a Jagelló Egyetem több ezer hallgatója fejezte ki szolidaritását a varsói egyetemistákkal, és az alkotmányos állampolgári jogok be-tartását követelő határozatot fogadott el. A fővárosban, tüntetésben való részvétel vádjával, kizárták az egyetemről Michniket és egy társát. Ez ellen olyan neves írók emelték fel szavukat a rektornak küldött levelükben mint Andrzejewski, Bo-cheński, Konwicki, Wańkiewicz vagy Ważyk. 8-án a hallgatók az *Ősök* betiltása el-len és társaik védelmében nagygyűlést szerveztek az egyetemen. Ezen – és itt Kovács Istvánt idézzük – „kirándulóbuszok hatoltak az egyetem területére, ame-lyekből gumibotokkal felfegyverzett civil ruhás egyének tódultak ki, s válogatás nélkül ütlegetni kezdték a találkozó résztvevőit. Amikor a rektor közbenjárására a civilek elhagyták az egyetem területét, egyenruhás rendőrök jelentek meg, s folytatták ott, ahol civil bajtársaik abbahagyták.” A parlament néhány katolikus képviselője hiába interpellált az országgyűlésen a brutális rendőri fellépés ellen. Más felsőoktatási intézményekben, illetve városokban hasonló gyűlésekre és sztrájk-okra került sor.

Három nappal később tömegtüntetés volt Varsóban. A politikai vezetés nagyobb hatalomra pályázó nacionalista csoportjának sikerült szembeállítania a munkásokat a „nem dolgozó” egyetemistákkal és általában a humán értelmiséggel. Mieczysław Moczar tábornok hívei a néhány éve romló gazdasági helyzet miatt is bűnbakot keres-ve azt elsősorban az egyébként kis számú zsidó származású lengyelben találták meg. Sikerült elérniük, hogy rövid időn belül kitűnő szakemberek, köztük közgazdászok el-hagyják Lengyelországot.

Március 21-én háromnapos sztrájk keretében több mint 500 hallgató és oktató megszállva tartotta a fővárosi tudományegyetem központi épületeit. A Lengyel Népköztársaság alkotmányát elfogadva megfogalmazták: „Követeljük az el nem ve-hető állampolgári jogok tiszteletben tartását: a sajtó, a nyomtatás, a gyülekezés, a tüntetés szabadságát, a kulturális alkotó tevékenység jogát, a tudomány szabad-ságát.”; „Idegen tőlünk mindenféle faji, nemzeti vagy vallási megkülönböztetés.” Végül számos egyetemi oktatót és nem csak zsidókat elbocsátottak, köztük volt Kołakowski is. Minden tiltakozás, így Jerzy Zawieyski íróé is az országgyűlésben, hiábavalónak bizonyult.

Augusztusban az Európa-hírű drámaíró, Sławomir Mrożek Párizsban közzétett nyilatkozatában ítélte el Csehszlovákiának a „baráti” szocialista országok általi megszállását. (Emiatt műveit 1974-ig tilos volt közölni és színpadra állítani hazájában.) A következő hónapban Andrzejewskinek a csehszlovák írószövetség elnökéhez intézett hasonló tartalmú levelét közölték a francia fővárosban, majd – megfelelő kommentárral – Varsóban. E tiltakozások természetesen Lengyelországban is nagy visszhangot keltettek.

A diktatórikus eszközök gyakori alkalmazása okozta, hogy 1970 decemberéig alig került sor lengyel értelmiségieknek a hatalommal szembeni politikai jellegű akcióira. Akkor Paweł Jasienica temetésén Jerzy Andrzejewski ezernél több ember előtt beszélt arról, hogy a gondolat szabadsága és a tolerancia nélkül veszélybe kerül nemcsak a nemzeti kultúra, hanem a lengyeliség léte is.

Az ekkori tengerparti sztrájkokról és arról, hogy Gomułkaék a munkásosztály nevében lövettek a munkásokra, Kapronczay Károly részletesen írt. Több mint három évtizedes távlatból ítélve kimondhatjuk: az értelmiség ekkor még nem csatlakozott hozzájuk.

1970 végétől az Edward Gierek-féle, nyugati kölcsönökből és hitelekből viszonylagos jólétet teremtő vezetés egy időre nagyobb szabadságot adott a szellemi szféra alkotóinak. Ezt jól mutatta, hogy szervezetten vagy akár kisebb csoportokban nem emelték fel a rendszert bíráló szavukat. 1975 februárjában, a Poznańban a politikai hatalom magas rangú képviselőinek jelenlétében tartott írószövetségi kongresszuson viszont már többen fejezték ki merészen elégedetlenségüket a szólásszabadság hiánya és az alkotóművészek jogainak lábbal tiprása miatt. Köztük volt Jan Józef Szczepański, a magyarra is fordított prózaíró, Stanisław Barańczak, a fiatal költőnemzedék vezére pedig e kongresszust követően lépett ki az állampártból.

Ugyanennek az évnek a végén 59 vezető értelmiségi küldött emlékeztetőt a hatalmi szervekhez a tervezett alkotmánymódosítások, a kommunista párt vezető szerepének deklarálása, a demokratikus jogok csorbítása miatt. Az aláírók között megtaláljuk olyanok nevét mint a már említett Barańczak, Kołakowski, Kuroń, Michnik, Słonimski, Strykowski, Szczepański vagy Szymborska, valamint – csak a nálunk is megismerhetőket említve – újakat: Kornel Filipowicz, Zbigniew Herbert, Andrzej Szczypiorski.

1976 a tömeges munkássztrájkok és a munkások elleni megtorlás után őket segítő szervezett értelmiségi ellenzék megszületésének éve. A szellem emberei már januárban megszólaltak. A *101-ek emlékeztetőjében* olyan írók hallatták szavukat az alkotmány megváltoztatása ellen, mint Andrzejewski, Bocheński, Kazimierz Brandyś, Ważyk és Woroszyński, a korábban nem tiltakozó Stanisław Dygat és Artur Międzyrzecki írók, valamint a legnevesebb színészek közül Irena Eichlerówna, Zdzisław Mrożewski vagy Aleksandra Ślaska. Írók, egyetemi oktatók és hallgatók még néhány emlékeztetőjét vagy levelét említhetnénk itt, amelyeket magas állású politikusoknak írtak 1976 első hónapjaiban – hiába.

Augusztusban, az első tömeges sztrájkok munkás szervezőinek pere hatására a *13-ak levele* ment el a hatalom szerveihez, amelyben a világ nagy alkotóihoz is

[*Kalandozás*]

támogatást kérő felhívással fordultak. Az aláírók között ismét megtaláljuk az író Barańczak, Bocheński, Strykowski és Marek Nowakowski, Michnik, valamint Halina Mikołajska, a népszerű színésznő nevét. Andrzejewski a munkástiltakozások üldözöttjeihez, Kuroń az olasz kommunista párt elnökéhez intézett levelet ebben az ügyben.

A Munkásvédő Bizottság (KOR) 1976. szeptemberi megalakulásáról maga Andrzejewski tájékoztatta az országgyűlést, alapítói között pedig ott volt Barańczak, Szczypiorski, Kołakowski, Michnik és Mikołajska. Varsóban megjelent az első illegális folyóirat (*Biuletyn Informacyjny*), amelyet sok más követett különböző városokban. Az év végén először 28 professzor követelte az országgyűléstől a sztrájkok lefolyását és az azokat követő megtorlások módszereit vizsgáló bizottság összehívását. Majd ugyanebben az ügyben a *172-ek felhívása* következett: íróké (másokon kívül Kazimierz és Marian Brandys, Konwicki, Woroszyński), színészeké (Mroźewski, Piotr Fronczewski, Andrzej Seweryn, Hanna Skarżanka) és tudósoké (Władysław Bartoszewski, Andrzej Drawicz).

1977 januárjában megjelent az első földalatti irodalmi folyóirat, a *Zapis (Feljegyzés)* is. Az első szám készítői mind már ismert ellenzékiek: Andrzejewski, Barańczak, Bocheński, Kazimierz Brandys, Nowakowski, Woroszyński, valamint Tomasz Burek és Barbara Toruńczyk. A Függetlenek szalonjának magánlakásokban tartott rendezvényeit nem tekinthetjük közvetlen politikai hatású találkozóknak, az írószövetség varsói szervezetének februári gyűlését azonban igen. Ezen élesen bírálták a cenzúrát, egy hozzászóló pedig így fogalmazott: „Harminc év óta először olyan helyzet jött létre, amelyben a lengyel írók a munkásosztály védelmére keltek.”

Ezt a helyzetet örökölte meg februárban, minden hírverés nélkül, kevés moziban bemutatott *A márványember* című filmjében Andrzej Wajda. Egyetértünk Kovács Istvánnal, aki szerint „politikai mozgósítóerőt jelentett”. Tegyük hozzá: ahogy később *A vasember* is, amelynek címét egy gdański gépszerelő javasolta. (Aleksander Ścibor-Rylski két forgatókönyve nálunk 1987-ben és 1989-ben jelent meg.)

A Keresztény Kultúra Hetei rendezvénysorozat szervezőinek nem voltak ugyan aktuálpolitikai céljaik, de a művészet eszközeivel tömegek gondolkodását formálták, hasonlóan a templomokban (!) tartott költői estekhez. Májusban egy varsói templomban Stefan Wyszyński bíboros ilyen bevezető szavakat mondott: „A szó nem pusztulhat el, az Egyház lesz a hazafias irodalom menedéke és védője.” A Woroszyński és a mindig is baloldali Mieczysław Jastrun költők részvételével tartott rendezvényen a legnépszerűbb színészek léptek fel: Mikołajska, Leszek Herdegen, Daniel Olbrychski. Egy másik fővárosi templom egyhetes éhségstrájk színhelye volt a nagy sztrájkok miatt letartóztatott munkások iránti együttérzés jegyében. Részt vett benne Stanisław Barańczak is. A Munkásvédő Bizottság tagjainak letartóztatása miatt először a „Tizenhetek”, köztük Jacek Bocheński, a két Brandys, Tadeusz Konwicki, Julian Strykowski, Wiktor Woroszyński írók, Wanda Wilkomirska nemzetközi hírű hegedűművész, a Lublini Katolikus Egyetem tanárai és wrocławai tudósok, 629 krakkói és 99 lódzi egyetemista írt alá tiltakozó levelet – hasonlóan munkásokhoz és parasztokhoz.

1977 szeptemberében megkezdte munkáját a Független Kiadó Műhely (NOWa), amelyet hamarosan számos illegálisan működő könyvkiadó követett. Hasonló volt a helyzet a folyóiratokkal, köztük az irodalmiakkal, így a *Puls (Pulzus)* cíművel, amelynek Barańczak állandó munkatársa lett.

Létrejött a Bolygó Egyetem, amely egyetemi városokban előadásciklusokat hirdetett meg, 1978-ban pedig kibővített formája, a Tudományos Kurzusok Társasága, hogy pótolják a szocialista oktatás és nevelés hiányosságait. A foglalkozásokra magánlakásokban és templomokban került sor. Érdemes néhány jórészt már szóba hozott előadót megemlíteni: Barańczak, Bartoszewski, Marian Brandys, a kritikus Burek, a neves irodalomtörténész Maria Janion (akinek szintén van magyar nyelvű kötete), az író Filipowicz, Konwicki, Strykowski, J. J. Szczepański, valamint Michnik vagy Mikołajska. Krakóban az egyetemi lelkesítés szervezésében tartottak előadásokat filozófiából (Józef Tischner), szociológiából és történelemből (Jerzy Turowicz). Szerzői estje volt Barańczaknak, Wóroszylskinek és a világhírű sci-fi író Stanisław Lemnek. Az áprilisban Katowicében tartott írókongresszuson többen bátran felléptek a szólás és közlés szabadságának erős korlátozása ellen.

1979-ben is folytatódott több említett akció, de természetesen a lengyel nemzet gondolkodására a legnagyobb hatást II. János pápa hazájában júniusban tett első látogatása tette. Októberben tizennégyen, köztük Kuroń és Michnik a csehszlovákiai *Karta 77* aláíróinak üldözése miatt tartottak éhségsztrájkot egy varsói templomban, novemberben pedig a Lengyel Írók Szövetsége 120 tisztségviselője mondott élesen bíráló véleményt a cenzúra gátlástalanságáról és a közlés nehezítéséről.

Az 1980-as év ugyancsak nem a kultúra alkotóinak tiltakozó akcióiban bővelkedett, hiszen ekkor a politikai ellenállás jutott meghatározó szerephez. Márciusban Andrzejewski, Marian Brandys, Konwicki és Strykowski tiltakozott a legfőbb ügyésznél a NOWa kiadó munkatársainak letartóztatása miatt, akiket másológéplopással (!) vádoltak meg. Májusban 116 írószövetségi tag is felemelte a szavát, valamint tiltakoztak más szervezetek és illegális folyóiratok szerkesztői. 26 „másként gondolkodó”, köztük Kuroń és Burek éhségsztrájkjának helyszíne a fővároshoz közeli Podkowa Leśna temploma, a későbbi híres ellenzéki találkozóhely volt. Ide sorolhatjuk még a *44-ek levelét*, amelyet márciusban filmesek, történészek és mások intéztek a központi hatalmi szervekhez a kultúrpolitika tiltásai miatt. Májusban az írószövetség varsói szervezetének gyűlésén sem csak a szó művészeit egyre erősebben korlátozó cenzúrát és az ellenük fellépő hatalmat bírálták élesen Bocheński, Szczypiorski, Marian Brandys és mások, hanem helytelenítették az ellenzékiekkel szembeni megtorlásokat is, és dicsérték a második nyilvánosság íróit.

1980 augusztusa a tömeges sztrájkok és a Szolidaritás szervezet nehéz harcok utáni megszületésének hónapja. E küzdelem egyik jelentős csatájaként 64 ismert értelmiségi, köztük a történész Bronisław Geremek és az újságíró Tadeusz Mazowiecki (a rendszerváltás vezéralakjai) felhívásban követelték a kormánytól, hogy tárgyaljon az alakuló szervezettel. Néhány napon belül 200 poznańi értelmiségi és gdański írók csatlakoztak a felhíváshoz. A munkások vezette Szoli-

[*Kalandozás*]

darítás a szellemi élet imént említett képviselőit is felkérte, hogy legyenek szakértői testületének tagjai.

Szeptemberben Gdańskban a lengyel játékfilmek országos fesztiváljának közvetlen politikai jelentősége volt. Andrzej Wajda elmondta: „Eddig csak arról esett szó, elégedett-e a kulturális közigazgatás velünk, alkotókkal. Most alighanem eljött a fordított irányú kérdés ideje.” A Lengyel Írók Szövetségének elnöksége háláját és elismerését fejezte ki a Tenger mellék munkásainak. Létrejött a Művészeti és Tudományos Társulások Egyeztető Bizottsága. Titkárságának tagjai között találjuk a legkiválóbb színészeket és rendezőket, Gustaw Holoubeket és Edward Żebrowskit. A miniszterelnököt a hozzá intézett levélben arra kérték, oldassa fel a cenzúra tilalmát Barańczak, Bocheński, Kazimierz és Marian Brandys, Burek, Filipowicz, Konwicki és Woroszylski írók, valamint Kołakowski vagy Edward Lipiński tudósok és Stefan Bratkowski publicista műveire.

Októberben a filmesek varsói kongresszusa sem csak a szakma problémáival foglalkozott. Határozatban követelték a Szolidaritás „haladéktalan” törvényi elismerését. A Lengyel Tudományos Akadémia ülészakájának megnyitására a testület elismerését fejezte ki Lipiński professzornak, a Munkásvédő Bizottság tagjának „az országban tapasztalható különféle torzulások elleni bátor fellépéséért”. Követelték az akadémia függetlenségét. A napi sajtóban és társadalmi-kulturális hetilapokban élénk vita kezdődött a cenzúráról.

Novemberben az írószövetség varsói szervezetében a hatalom képviselőinek jelenlétében tartott gyűlésen elhangzott: „Hogy függetlenek és öngazgatók legyünk, nem elég egyik napról a másikra felülről annak kinevezni magunkat. A gyakorlatban kell függetlenné és öngazgatóvá válnunk, és hogy ilyenek legyünk, ahhoz jog és eszközök kelljenek.” Határozatban fejezték ki nyugtalanságukat amiatt, hogy sokakat szocializmusellenes tevékenységgel vádoltak meg, ami a hatalom által 1968-ban alkalmazott módszerekre emlékeztet. Érdeemes odafigyelnünk: hosszú idő után itt még a megjavítható szocializmus gondolata fogalmazódott meg.

Decemberben létrehozzák a Meggyőződésükért Bebüntözöttek Védő Bizottságát. Tagjai már többször említett ellenzéki alkotók: Bartoszewski, Marian Brandys, Dejmek, Konwicki, Lipiński, Mikołajska, Wajda, Wilkomirska. Az írószövetség varsói kongresszusa nemcsak új vezetőségét választott (elnöke J. J. Szczepeński lett), hanem élesen tiltakozott az alkotói szabadság korlátozása és az írók által elszendevett sérelmek miatt.

1981 februárjában a Teatr Powszechny fővárosi színház *Minden előadás foglalt* című bemutatója 1970–1980 között keletkezett versekből, Barańczak, valamint Julian Kornhauser, Ryszard Krynicki, Ewa Lipska műveiből állt, amelyek felhívták a figyelmet arra a szellemi skizofréniára, amelyben természetes a „hivatalos” és a „földalatti” művészet párhuzamos létezése.

Áprilisban a *Miesięcznik Literacki* című folyóirat *A munkásosztály hangja* címmel rendezett vitát a Tenger melléken augusztusban történtek tanúival: riportszerzőkkel, sorukban Ryszard Kapuścińskivel és másokkal. Májusban a legismertebb kritikusok egyike, Jan Błoński a *Kultura* című hetilapnak adott interjújában ezt mondta:

„A lengyelországi politikai és gazdasági életet olyan mértékben meghamisították, hogy kizártak csaknem mindenkit, akinek valamilyen igazi mondanivalója lett volna a társadalomról.” Tadeusz Nyczek fiatal kritikus így nyilatkozott a *Student* című lapnak: „Kultúránk különleges felfüggesztettség állapotában volt a hazugság, az erőtlenség és a függetlenség között.”

Júniusban hazájába látogatott az emigrációban élő Nobel-díjas Czesław Miłosz. A szokásos írói találkozókön kívül beszédet mondott Gdańskban, a hajógyárban, a Szolidaritás szülőhelyén. 24 tudós, művész és publicista nyilatkozatot adott ki, amelyben visszautasította a hatalomnak az erősödő szovjetellenes társadalmi hangulattal való riogatását. Aláírói között volt Bartoszewski, a történész Aleksander Gieysztor, a színész-rendező Holoubek, a riportkönyveket jegyző Kapuściński, a publicista Tadeusz Mazowiecki és Jerzy S. Sito, a magyarra szintén fordított író, valamint J. J. Szczepański, Turowicz és Wajda. Poznańban *Vádlott: 56 júniusa* címmel bírósági peranyagokból, tanúvallomásokból, politikusok beszédeiből, rádió- és sajtóközleményekből, valamint Barańczak és Herbert verseiből összeállított színházi előadásra került sor. A magyar '56-ot megelőző, nagy véráldozatot is követelő poznańi nyári munkáslázadásra és börtönnel büntetett fő szervezőire először emlékeztek nagy nyilvánosság előtt.

Augusztusban a *Polityka* című hetilapban *A sztrájkköltészetéről* címmel jelent meg írás, a Szolidaritás sajtóorgánumban pedig az újságírók szövetsége nyilatkozatban tiltakozott „a tömegtájékoztatási eszközökben folyó dezinformáló kampány” ellen, amely azt akarta elhíttetni, hogy a tömegszervezet és a kormány tárgyalásai megszakadtak. Ugyanez a hetilap már nem félt beszélgetést közölni Grzegorz Bogutával, az illegális NOWa Kiadó képviselőjével, valamint megadta a kiadói kollektíva összetételét és 164 (!) megjelentetett könyvének jegyzékét.

Szeptemberben 35 író, művész és társadalmi aktivista felhívást intézett a társadalomhoz, a hatalomhoz és a Szolidaritáshoz annak érdekében, hogy csökkentsek az országban kialakult feszültséget. Aláírói között számos már többször említett nevet találunk: Kazimierz Brandys, Bratkowski, Holoubek, J. J. Szczepański, Szczypiorski, Wajda. Szczepański, a Lengyel Írók Szövetségének elnöke együttműködési megállapodást kötött a Szolidaritással.

Decemberben a Lengyel Kultúra Kongresszusának szervezői a *Polityka* hasábjain mondták el, hogy szakítani kell a kultúra elavult irányítási rendszerével, valamint hogy demokratikus, pluralista és mesterségesen nem osztályozható művészetre és tudományra van szükség. A 11–12-én tartott kongresszus szervező bizottságának tagjai közt találjuk az író Andrzejewskit és Szczepańskit, a színházi világból Dejmeket, Holoubeket, a nemzetközi híró Tadeusz Kantort, a zeneművészet olyan kiválóságait mint Witold Lutosławski és Krzysztof Penderecki, a filmrendező Wajdát, a publicista és televíziós személyiség Karol Małcużyńskit vagy nemzetközi híró tudósokat: Gieyszort, Antonina Kłoskowskát.

Szczepański megnyitó beszédében elmondta: egyesek szerint a kongresszus a Titanic fedélzetén játszó zenekar produkciójára fog hasonlítani, ő maga viszont abban bíz, hogy a lengyel kultúra formálóinak sok vihart, katasztrófát megélt

[*Kalandozás*]

hajója részben éppen a zenekar makacsságának köszönhetően halad előre. Nem tudhatta, hogy a hatalom a következő éjjelen bevezeti a rendkívüli állapotot, internálja a rendezvény számos szervezőjét és részvevőjét, így az irodalomkritikus Andrzej Kijowskit, valamint Mikołajskát, Szczypiorskit, kihallgatók elé viteti a folyóiratszerkesztő Gustaw Gottesmant vagy az író Marek Nowakowskit.

A kongresszusi tanácskozás harmadik napjára már nem került sor a rendkívüli állapot miatt, amely hivatalosan 1983 júliusáig tartott. A hatalom illegalitásba kényszerítette a szellemi élet javát. Mégis – mint Jakub Karpiński Londonban és valahol Lengyelországban kiadott könyvéből tudjuk – már 1981 decemberében jelentkezett az illegális sajtó: rölapokat, tájékoztatókat, nyilatkozatokat, beszámolókat közölt. 1982 januárjától föld alatti folyóiratok jelentek meg Varsóban és néhány nagyvárosban. Az állampárt lapja márciusban arról tájékoztattott, hogy az újságírók vitát folytatnak közösségük jövőbeli formájáról. (Nyomban fel is oszlatták a Lengyel Újságírók Szövetségét.)

Áprilisban Varsóban megkezdte működését a Radio S, a Szolidaritás rádiója. Az értelmiségi ellenzék erejét és széles körű hatását tanúsítja, hogy – mint Kovács István írja e sokmilliós tömegszervezetről – „1982 folyamán 360 illegális nyomda 300 brosúrát és könyvet, továbbá 1200 [...] folyóiratot adott ki. Bélyegek, plakátok, kalendáriumok láttak napvilágot. A szellemi ellenállás méreteiről a belügyminisztérium dokumentált sikerei alapján is fogalmat alkothatunk.”

1983 márciusában a hatóságok Karpiński szerint 12 illegális rádióadót szüntettek meg és több mint 1300 nyomtatásra alkalmas szerkezetet koboztak el. Tavasszal kulturális díjat is alapított, majd osztott a Szolidaritás az előző két év alkotói teljesítményeiért: Krzysztof Kieślowski *Véletlen* című filmjéért, a poznańi Nyolcadik Nap Színházának egyik előadásáért és a fiatal Tomasz Jastrunnak a szükségállapot ihlette verseiért. Politikai jellegű tevékenysége miatt még a képzőművészek szövetségének működését is felfüggesztették, majd júniusban feloszlatták. Augusztusban, tehát már „békeidőben” ugyanez történt az írószövetséggel, és a lengyel PEN Klub addigi elnöksége sem dolgozhatott tovább.

1983 őszétől nyilvánosságra nem hozott tárgyalások folytak a kormányzat és a katolikus egyház között több Szolidaritás-vezető és KOR-tag szabadon bocsátásáról. A hatalom ugyanis szerette volna elkerülni a pereket és azok nemzetközi visszhangját, de cserében el akarta érni, hogy a fogva tartottak abbahagyják politikai tevékenységüket, vagy külföldre távozzanak. A foglyokkal közvetítőként tekintélyes értelmiségiek is tárgyaltak.

1985 márciusában Podkowa Leśna már említett templomában egyetemisták és ifjú diplomások csoportja éhségsztrájkot tartott egy olyan vádlott védelmében, akit a katonai eskütétel megtagadása miatt két és fél éves börtönbüntetésre ítélték. Az év folyamán „föld alatt” kiadott több mint 400 könyv közül talán a legnépszerűbb Teresa Torańska *Oni (Ők)* című, a háború utáni uralkodó hatalmi „elit” tagjaival folytatott beszélgetéseit tartalmazó műve volt.

A katolikus egyház segítette a független kulturális életet: helyiségeiben képzőművészeti kiállításokat, színi előadásokat, különböző témájú felolvasásokat és vitá-

kat rendezhettek. Hogy ezek jellege és hatása politikai is volt, bizonyíthatja néhány példa. Egy templomban *A gonosz ellen – az erőszak ellen* című kiállítást rendeztek, egy másikban Ernest Bryll színdarabját mutatták be. Megjelentek a videokazetták, egyikükön a ma már neves rendező (és író), Ryszard Bugajski *Kiballgatás* című, az 1950-es évek első felének börtönéről szóló, a mozivásznonra nem engedett filmje. „A független kulturális élet bebizonyította a cenzúra hatástalanságát, sőt talán segített azt szelídebbé tenni, gyakrabban megengedték értékes alkotásoknak a hivatalos nyilvánosságban való megjelenését is” – állapítja meg Karpiński.

1986 januárjában Értelmiségiek a Világ Jövője Védelmében nemzetközi kongresszust rendeztek Varsóban, amelyre nem ment el a nyugati országokból meghívottak jelentős része. Az ellenzéki lengyel alkotók megismertették a külföldi résztvevőket a kongresszus megrendezésének hátterével, felhívták figyelmüket a lengyelországi letartóztatásokra és a rendőri megtorlás más formáira. Szeptemberben a fővárosban külföldi újságírók jelenlétében a nyilvánosság elé lépett két évekig bujkáló, illetve internált ellenzéki aktivista.

1987 májusában, II. János Pál harmadik lengyelországi látogatása előtt, Lech Wałęsa meghívására egy csoport nyilatkozatot fogalmazott meg a lengyeleknek a demokráciához, szabadsághoz, igazsághoz, a jogalkalmazáshoz és az önállóan alakított gazdasági rendhez fűződő jogáról. A 62 aláíró között volt közgazdász és író is. Aláírói és mások novemberben, ugyancsak a Szolidaritás vezetőjének meghívására, gyűlést tartottak. Ezen Geremek történészprofesszor, a rendszerváltozás utáni külügyminiszter elnökölt.

1988 folyamán, a hatalom gyengülését jelezve, több megbeszélésre került sor az előbbi vezető képviselői és neves értelmiségiek között, amelyeknek hamar híre is ment. Augusztusban kezdett tárgyalni az állampárt Központi Bizottságának egyik titkárával a katolikus értelmiségi klub varsói elnöke, Andrzej Stelmachowski jogászprofesszor, 1989-től a Lengyel Köztársaság parlamenti felsőházának elnöke.

1989 februárjában az állampárti hatalom és az ellenzék képviselőinek részvételével kerekasztal-tárgyalások kezdődtek. A plenáris üléseken részt vevő 57 személy között Wałęsa oldalán ott ült legfőbb tanácsadója, az újságíró Mazowiecki, aki hamarosan miniszterelnök lett, valamint Geremek és Kuroń későbbi miniszterek is. A megállapodás szerint „félszabad” választások előtti kampányban meghatározó szerep jutott a *Gazeta Wyborcza (Választási Újság)* című lapnak. Egyik fő szerkesztőjének nevét szintén emlegettük már az első értelmiségi ellenzékiek között: Michnikét. A kampányban színházi és filmes sztárok is részt vettek. Az ellenzék, mint tudjuk, nagy győzelmet aratott, ami a rendszerváltozást jelentette...

Mint részletesebben említettük, neves lengyel alkotóművészek már az 1960-as években gyakran és bátran bírálták ha nem is magát a szocializmusnak nevezett rendszert, de annak hibáit, bűneit. A hatalomnak 1968-ban még sikerült az „élősködő” értelmiségiek ellen hangolnia a munkásságot. Amikor ők 1970 végén megpróbálták sorsukon javítani, és a „proletárhatalom” lövetett rájuk, a szellemi élet formálói közül még kevesen léptek fel az érdekükben. Annál többen és többet tettek viszont 1976-ban és a következő években, többnyire már nem egyszerűen a rendszer javításának, hanem

[*Kalandozás*]

inkább – kimondva vagy kimondatlanul – lebontásának szándékával. 1980-ban csak így, értelmiségiek meghatározó jelentőségű segítségével válhatott lehetségessé a sokmillió tömeget maga mögött tudó, a nemzeti összefogást jelképező és jelentő Szolidaritás megszületése és a későbbi illegalitásban is elemi erejű, meg nem szüntethető tevékenysége. Hadd említsük meg személyes emlékünket, egy magyar történész és egyben egyetemi párttitkár, egyébként becsületes, egyenes ember 1981-es véleményét: a szocialista táborban először Lengyelországban valósult meg az a rendkívüli dolog, amit a munkásosztály és az értelmiség akcióegysége jelent. (Meg is róttá érte az illetékes pártbizottság.)

A tanulmányunk témájának feldolgozásában szóba jöhető tényekből, eseményekből válogattunk, csak a legfontosabbaknak tartottakat említettük, elemeztük. Úgy véljük, így is aligha vitatható, hogy a lengyel írók, művészek és tudósok az utóbbi fél évszázadban sokat tettek azért, amit rendszerváltozásnak szokás nevezni. Magyar szemmel nézve igen sokat.

FELHASZNÁLT (ÉS AJÁNLOTT) IRODALOM

- Fik, Marta: *Kultura polska po Ąakcie. Kronika lat 1944–1981*. London, 1989.
 Karpiński, Jakub: *Portrety lat. Polska w odcinkach 1944–1988*. Warszawa (?), 1989.
 Paczkowski, Andrzej: *Lengyelország történetéből, 1939–1989*. Budapest, 1997.
 Tischler János: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. *Lengyel–magyar közelmúlt*. Budapest, 2003.
 Kovács István: *Csoda a Visztulánál és a Balti-tengernél. A XX. századi lengyel történelem sorsfordulói*. Bp., 2006.
 Szokolay Katalin: *Lengyelország története*, 3. kiadás. Bp., 2006.
 Kapronczay Károly: Út a lengyel rendszerváltozáshoz. *Valóság*, L. évf. 2007/1, 52–66.

Kapaszkodó